

Női munka és a család Magyarországon (1900–1930)

Az elemzés fogalmi kerete

Az iparosodással és a városfejlődéssel összefüggő változások alapvetően megváltoztatták a női munka jellegét. A változások legfontosabbika kétségkívül a bérmunka elterjedése és az iránta megnyilvánuló keresletnek az egyes városokra és régiókra korlátozódása volt. Az új bérmunkaerő megjelenése és az ezt kísérő általános folyamatok azzal hatottak a női munkára, hogy a *családi gazdaságot családi bér gazdasággá* alakították át. Scott és Tilly meghatározását átvéve¹ családi gazdaságon azt értjük, hogy a termelés a családi és háztartási egységen belül lokalizálódik. Ami a nők munkája szempontjából azzal jár, hogy a fiatal hajadonok rendszerint szüleik vagy mások háztartásában tevékenykednek (az utóbbira akkor kerül sor, ha otthoni foglalkoztatásukra nincs igény). Velük szemben a feleségek ellátják a házi (háztartási) és az ettől nem is könnyen elválasztható termelő tevékenységeket, felváltva vagy egyidejűleg töltve be termelői ill. anyai és háztartásvezetői szerepkört.

Az ipari forradalom térhódításával a szerveződés iménti formája később sem veszítette érvényét, továbbra is a család allokálja tagjai munkaerejét. De a háztartási termelési módon nyugvó családi gazdaság az újonnan kialakuló családi bér gazdaság keretei között a nők készpénzből hozzájárulásaira tart elsősorban igényt. Ez szabja meg, hogy a feleségek és/vagy a még hajadon lányok mikor és hol töltenek be termelői gazdasági szerepet, tehát a háztartáson *belüli* munkaerő-szükséglet elveszti prioritását a női munkaerő allokálásában. A női munkának ez az új struktúrája egy olyan család- és háztartásformációval függ össze, melyben a feleségek otthonon kívüli munkavégzése legfőljebb átmeneti, akkor kerül rá sor, amikor a háztartás készpénzt igényel. Idejük legnagyobb hányadát azonban a házi teendőknek szentelik, a gyerekeket gondozzák és vezetik a háztartást. A feleségek rapszodikus és alkalmankénti házon–családon kívüli bérmunkájával szemben a hajadonok szinte szabályszerűen átlépi az otthon küszöbét, hogy bérmunkássá váljanak és így járuljanak hozzá a családi költségvetéshez. S jóllehet papíron önálló, független kenyérkeresővé válnak ezúton, ténylegesen a család fennhatósága alatt maradnak, amit ékesen bizonyít, hogy keresetüket részben vagy egészben hazaadják. A házon–családon kívüli foglalkoztatásuknak egyedül a házasságuk és a gyermekszülés vethet véget.

Ez az ideáltípusként felfogható fejlődési modell olyan analitikus fogódzót nyújt számunkra, amelynek birtokában elemezni tudjuk a női munkaerő módosuló struktúráját illető adatainkat, egyúttal tisztázható e struktúrának a család- és háztartásformációkkal fennálló kapcsolata is. A vázolt modell belső logikáját követve abból kell kiindulni, hogy a női munka meghatározói háttérben egyedül a családi döntések állnak, amelyek a család tagjainak munkapiaci allokálásáról határoznak. A női bérmunkát e megközelítésben mint *családi stratégiák* külső megnyilvánulását, szinte azt mondanánk: beteljesülését szemléljük.²

¹ Louise A. Tilly – Joan W. Scott: *Women, Work and the Family*. Holt, Rinehart and Winston, N.Y. 1978.

² Uo.: *Claudia Goldin: Family Strategies and the Family Economy in the Late Nineteenth Century: The Role of Secondary Workers*. In: *T. Hershberg* (ed.): Philadelphia. Work, Space, Family and Group Experience in the 19th Century. Oxford University Press, N.Y. 1981. 278.

A női bér munkára vonatkozó országos aggregát adatok közvetve alkalmasak tehát a családi bér gazdaság elterjedtségének és terjedése folyamatának a kifejezésére, egyszersmind jelzik is azon társadalmi csoportokat – foglalkozási és státus kategóriákat – ahol e folyamat hatásával számolnunk kell.

Talán felesleges is hozzátenni, hogy a nők munkapiaci részvételét a családi stratégiák nem önmagukban határozták meg. Ebbe az irányba fejtette ki hatását egyebek közt a nők munkaereje iránt megnyilvánuló piaci kereslet is. Így azután mindkét, néha azonos, néha viszont ellentétes előjelű tényező működésével számolni kell, azzal, amely mikroszinten és azzal, amely makroszinten befolyásolta a női munkavégzés nagyságrendjét illetve formáit. Hogy melyik az elsőbbség – nehezen megválaszolható fogas kérdés, ami arra az ismert dilemmára emlékeztet, amely oly gyakran kísérti a vándorlás kutatóit, miszerint a taszító (push) vagy a vonzást kifejtő erők (pull) felelősek-e inkább a tömeges földrajzi mobilitás előidézéséért és fenntartásáért.

Messze állunk attól, hogy mindenkor kész válaszunk legyen e föl-fölmerülő problémára. Ugyanakkor a népszámlálási statisztikák gondos elemzése segítségünkre lehet azon összefüggések tisztázásában, amelyek a női kereső munka és a foglalkoztatás makrostrukturális determinánsai, illetve a női kereső munka és a családi milióhoz kötött mikrostrukturális tényezők között álltak fenn. De milyen értéke lehet a népszámlálási adatoknak, amelyek közvetlenül makroszintre utalnak, ha alkalmasint egy mikrostrukturális jelenségre kérdezzük rá? Tagadhatatlan, hogy a gazdaságilag aktív nőnépesség *korára* és *családi állapotára* vonatkozó aggregát szám adatok nyomán betekintés nyerhető a családi bér gazdaság működésébe, hiszen a családi keresetek szerkezete mindig leolvasható a foglalkozási csoportok kor és nemek szerinti megoszlásaiból. Vizsgálódásunk mélységét azonban erősen behatárolja, hogy nem maradtak fenn a népszámlálási alap adatok, melyek hiányában minden esetben csak aggregát adatokra vagyunk utalva.

Szólni kell még arról, hogy a hazai népszámlálások gyakorlatában minden fizetett és a segítő családtagként számbavettek esetében a nem fizetett aktív női gazdasági tevékenységet rögzítettek a statisztikusok. Ez alól pusztán a háziipari női munka képez – százdunkban – kivételt. Végül, a közölt adatok kifejezetten egyénenként vallanak s semmilyen számszerű információ sem szól a háztartások összetételéről. Ez az oka annak, hogy szempontjaink sorából hiányzik a női családfői ráta külön vizsgálata, hiszen a census készítői nem vették számba – globálisan sem – a női háztartásfőket, akiknek így a foglalkozása sem ismert.

A foglalkoztatási ráta sajátosságai

A munkaerőben való részesedés mértékét szokás a nők gazdasági helyzetét leginkább kifejező indikátorként felhasználni. A nőknek a bér munkába történő bekapcsolódása, helyesebben e bekapcsolódás foka mutatja azt a relatív pozíciót, melyet a nők termelőként elfoglalnak, közvetve rávilágít a társadalmi hierarchiában betöltött szerepükre.

Magyarországon a női munkaerő participációs rátája az egynegyed és az egyharmad között változott.³ Ez úgy értendő, hogy ennyi volt a gazdaságilag aktív nők részaránya a 7 éven felüli teljes nőnépességben. Egészében a trend csökkenni látszik, a tendencia csupán 1920-ban törik meg, amidőn a ráta a századfordulón észlelthez közelít. Az utóbbi egyenes következménye a hadigazdálkodásnak, ami nagy nőtömeget mobilizált a munkapiacra. A háborús években a nők számszerű jelenléte a munkaerőpiacon ennél is nagyobb mérvű volt.

³ Az összes itt és később idézendő szám adat, ha külön jegyzet nem tünteti föl a forráshelyet, a népszámlálások kötetéből származik.

A női munkaerő participációs rátája
(százalékban)

1900	31,0
1910	24,1
1920	31,1
1930	27,9

Nem könnyű e ráták értékelése. Egyes európai országokban, így a skandináv államokban a nők aránylag nagyobb részt képviseltek az összmunkaerőben, másutt azonban (így a Benelux államokban) e periódusban mindvégig alacsonyabb értékeket regisztráltak.⁴ Angliában a megfelelő arány alacsonyabb volt mint nálunk a 19. század közepén éppúgy, mint 1921-ben. Franciaországban és Olaszországban viszont a századforduló táján magasabb értékeket mutattak ki, de még az első világháború után is (1921-re Franciaországban a ráta 42%-ra ugrott); igaz, a megelőző évtizedekben ez az érték jóval szerényebb.⁵

Az összehasonlítások fényében a nők munkapiaci részvétele hazánkban az átlag körül mozgott. Jóllehet kétségek merülnek fel ezen számadatok valóságára tekintetében, hiszen a népszámlálások során nem vették tekintetbe a teljes aktív nőnépességet. Nevezetesen a census készítői kihagyták a sorból a részmunkaidős és a házimunkát végző kereső nőket. A fent idézett adatokat ezért nem is fogadhatjuk el teljes értékűeknek. Az eltérés mértékét bemutató megemlítjük, hogy egy 1884-ben készült külön felmérés pl. kereken fél millió (497 951) részmunkaidős kereső nőt tüntetett fel a háziiparban és további 265 665 ugyanitt foglalkoztatott segítő családtagot rögzített. Együttesen tehát 763 616 a háziiparban dolgozó nőről szólnak az adatok, akkora tömegről, amelyhez fogható egyetlen foglalkozási körben sem jellemző ekkor, kivéve persze a mezőgazdasági keresőket.⁶

Sajnos egyedül az 1900. évi népszámlálás tért ki a háziipari foglalkoztatású nők számbavételére, amikor is 362 843 főt mutattak ki e részmunkaidős kereső tevékenységben. (Az azonban nem teljesen tisztázott, hogy ebben benne foglaltatnak-e a segítő családtagok is.) De még a századfordulón is nagyobb e csoport létszáma, mint a tulajdonképpeni ipari nőnépességé (182 245). A részmunkaidős háziipari keretekben foglalkoztatott nők tömegeinek a hozzászámításával a szóban forgó participációs ráta – 1900 viszonylatában – 36,3%-ra emelendő. A későbbiekre vonatkozóan az adatok hiánya folytán a szükséges korrekciókat nem végezhetjük el.

A női háziipari munka tényleges és feltételezhető nagyságrendjét jelző iménti adatok megerősítenek bennünket abban a meggyőződésben, hogy hiba minden további nélkül átvenni azt a funkcionális szemléletet, amely axiómaként tételezi az otthon és a munkahely azonnali, s teljes szétválását. E tételt cáfolva Pleck meggyőzően bizonyítja e folyamatnak magán az iparon belül is hosszan elhúzódó vontatott előrehaladását. „A családi műhelyek csak fokozatosan hanyatlottak – a folyamat sokkal lassabban ment végbe az európai országokban, mint Angliában vagy az Egyesült Államokban. Az

⁴ Vö. *P.M.M. Klep*: Female Labour in the Netherlands and Belgium, 1846–1910. In: Female Labour before, during and after the Industrial Revolution. A 8-ik Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus, Budapest, 1982. 22–32; *Per Schybergson – Kaarina Vattula*: Women's Employment in the Nordic Countries 1870–1940; A Comparative Study. In: az idézett konferenciakiadvány 52–62. oldalain.

⁵ *Joan W. Scott – Louise A. Tilly*: Women's Work and the Family in Nineteenth Century Europe. Comparative Studies in Society and History, vol. 17. no. 1. (1975), 37.

⁶ *Jekelfalussy József*: Magyarország háziipara az 1884. év elején. Bp., 1885.

ipar szervezeti peremén a háziipar terjeszkedett, sőt még proszperált is miután hasznosított bizonyos technológiai újításokat. A munkaszervezet e két módja valójában egymással párhuzamosan fejlődött majd egy évszázadig.”⁷ Hozzátehetjük, hogy a házi keretekben űzött termelő tevékenység fennmaradása (és átmeneti proszperálása) a mezőgazdaság körében még nagyobb jelentőségűnek mutatkozott; továbbá hogy e házi miliőben megmaradó termelői aktivitás, legyen szó ipari vagy mezőgazdasági tevékenységről, elsősorban a nőket mobilizálta.

A foglalkoztatás mértéke életkoronként volt más és más. Legkevesebb aktív nő jutott a 7–14 éves korosztályra, ahol a megfelelő arány többnyire 10% (de 1930-ban már csak 6,3%). Legtöbben a 15–19 éves korosztály lányai közül vállaltak kereső munkát (!), közülük minden második, az 1920-as években még nagyobb hányaduk tartozott az aktív népeséghez. Az idősebb generációkban, ahogy a censusok e korosztályokat bontják (a 20–39, a 40–59 és a 60 év fölöttiek), kezdetben egyharmad, később 25–30% a szokásos arány.

Érdemes megjegyezni, hogy a participációs ráta minden egyes kohorszon belül feltűnően állandónak bizonyult. Az egyedüli figyelmet keltő kivétel azzal kapcsolatos, hogy a nők háború alatti erőteljes munkapiaci mobilizálása döntően a 15–19 és a 20–39 év közöttieket érintette. Ami az előbbieket illeti, 1920-ban tíz közül hat, az utóbbiak viszonylatában 36,2% (tíz százalékkal az 1910. évi fölött) a gazdaságilag aktívak részesedése.

Dolgozó nők férjek nélkül?

Egy újabb tisztázást igénylő kérdés, hogy milyen volt a női munkaerő a családi állapot szerinti összetételében. Magyarországon – mint egyébként máshol is – az iparosodás kibontakozásának időszakában (nálunk az 1880-as évektől) a női munkaerő zömében a fiatal és hajadon lányok nagy tömegből verbuválódott, a férjezettek száma viszont mindenkor csekély volt. Ez az úgyszólván „nemzetközi” érvényű szabályszerűség hazánkon kívül szinte az összes európai és észak-amerikai országot jellemezte. A hazai helyzet azonban nincs híjával néhány különleges, egyedi vonásnak: 1). A gazdaságilag aktív nők meglepően magas (és növekvő) hányada került ki az *özvegyekből*; 2). a férjes nők kezdetben nagy (viszonylag nagy) súllyal képviseltették magukat a kereső nők táborában.

Kiindulópontként leszögezhetjük: az özvegyek és az elvált nők soraiban nagyobb, erősebb volt a készlet, a kényszer munkaerejük áruba bocsátására: tíz özvegyből hat, tíz elvált nőből hat (vagy hét) vállalt házon–családon kívül munkát. Mondani se kell, hogy a megfelelő arány mind a hajadonok, mind a házások között jóval szerényebb: a hajadonokat tekintve 1900-ban 20%-uk, bár utóbb tekintélyesebb hányaduk (1930-ban pl. 30%-uk) volt a kereső. A férjezettek még kisebb mértékben képviseltették magukat a munkapiacra, a századfordulón 23%-uk, két évtized múltán pedig csupán egytizedük (!) számított gazdasági értelemben aktívnek.

Az özvegyek (és elváltak) keresővé válása aligha kíván hosszasan és bonyolult magyarázatot. Teljesen világos, s könnyen belátható, hogy mint egyedülálló vagy háztartásfő nem lehetett más alternatívájuk, csak a kereső munkavégzés. Az ilyen családi állapotú nők pusztán léte kellett biztosíték a női munkaerőutánpótlás folytonosságára. Ez talán az idézett adatokból leszűrhető legfontosabb tanulság.⁸

⁷ *Elisabeth H. Pleck: Two Worlds in One: Work and Family. Journal of Social History, vol. 10. no. 2. (1976), 182.* A budapesti női háziipari munkára további és ennél is részletesebb adattal szolgál, *Ferencki Imre: A magyarországi háziipar és a budapesti otthoni munka. Bp., 1908.*

⁸ Az özvegy nők munkapiaci részvétele hasonlóan magas volt, magasabb mint a férjezetteké a philadelphiai feketék között a 19. század végén. *Claudia Goldin: i.m. 302.*

*A női munkaerő megoszlása a családi állapot szerint
(százalékban)*

Év	Hajadon	Házás	Özvegy	Elvált
1900	42,6	36,2	20,9	0,3
1910	49,3	24,2	25,8	0,8
1920	54,4	21,2	23,3	1,2
1930	54,6	17,6	25,3	2,4

Hasonlóan fontos, hogy gazdasági pozíciójuknál fogva többnyire és jellemzően az özvegyek majdnem a fele volt az önálló, s ez az arány az 1910-es években a kétharmadot is elérte.

Az özvegyek mint önállók elsősorban a kereskedelemben tömörültek, súlyuk az ipari önállók között ennél jóval kisebb. A kereskedelemből élő özvegyek szinte kivétel nélkül önálló üzlettulajdonosként tartották fenn magukat: kilencztedük koncentráldott ebbe a kategóriába. Ami az ipart illeti, részesedésük már szerényebb – rendszerint négyötödük (kezdetben), a két háború között pedig csak háromnegyedük tartott a kezében saját műhelyt. Ráadásul a nyugdíjasok, járadékosok és magánzók külön csoportja is túlnyomórészt az özvegyekből töltődött fel. A mezőgazdaságban sem volt másként. Az özvegyek sokkal nagyobb része tartozott a birtokosokhoz, mint ahányan a mezőgazdaságban képviseltették magukat: 1900-ban kétharmada, 1930-ban egyenesen a négyötöde volt birtokos az agrárszférában aktívként számon tartott özvegyeknek. (Ez az arány 1900-ban és 1910-ben azért mutat alacsonyabb értéket, mert ekkor az önállókhöz sorolták a segítő családtagokat is, az utóbiakon belül pedig elenyésző az özvegyek jelenléte).

Adataink nyomán megállapítható, hogy az özvegy nők nagy tömege kivált az *önálló gazdasági egzisztenciák* utánpótlása terén töltött be kivételesen nagy szerepet. A századfordulón a kereskedelemben pl., s 1930-ban a mezőgazdasági birtokosok mezőnyében játszottak domináns szerepet önállóként az özvegyek: az utóbbit tekintve a foglalkozási kategória nyolctizede kerülvén ki az ő körükből. Meglehető, a mezőgazdaságban korábban is hasonlóan jelentős volt a birtokosok közötti jelenlétük, de erről megfelelő bontású adataink nincsenek.

*Az özvegyek aránya az önállók között**
(százalékban)

Év	Mezőgazdaság	Ipar	Kereskedelem
1900	–	35,9	55,4
1910	–	35,5	54,1
1930	83,3	33,6	39,1

* az 1920-as adatok nem hozzáférhetőek

Mi okozza az özvegy nők ilyen mértékű koncentráldását az önállókon belül? A legvalószínűbb magyarázat erre az, hogy ezek a nők pusztán megörökölték férjük gazdasági státusát, az ő önálló helyzetük nem volt egyéb, mint pusztán – és esetleg csak átmeneti időre szóló – folytatása a férfiak betöltötte helynek, a férfiak végezte tevékenységi körnek. Háztartásfővé válásukkal léptek elő ily mó-

don keresővé méghozzá úgy, hogy egyszerűen elhalt férjeik helyébe léptek. Más szavakkal: a nők csupán megözvegyülésük árán juthattak hozzá (főleg a kereskedelem és a mezőgazdaság szféráiban) az önálló gazdasági pozíció elfoglalásának esélyéhez.⁹

A lányok munkába állítása a feleségek helyett

Mivel magyarázható a házas nők viszonylag gyakori keresői státusa a századelőn és mi okozhatta ezt követő gyors kivonulásukat a kereső pályákról?¹⁰ Ami a kérdés első felét illeti, az a válasz adható, hogy a házas nők feltűnő gazdasági aktivitásának hátterében a mezőgazdaságnak a női munkaerő lekötésében ekkor játszott nyomasztóan nagy szerepe munkálhatott. A feleségek ezt követő szembeeszköz eltűnése a keresők közül pedig szorosan összefügg azzal, hogy a mezőgazdaság fokozatosan tereket veszít a nők foglalkoztatásában.

A gazdaságilag aktív nőnépesség gazdasági szektorok szerinti megoszlásának ez az időbeli módosulása következményként maga után vonja a házas és a nem házas nők participációs rátájának a megváltozását, ugyanúgy, ahogy szektorok szerinti arányos részesedésük is alapvetően módosul az idők folyamán.

A női munkaerő megoszlása gazdasági szektorok szerint (százalékban)

Szektorok	1900	1910	1920	1930
Mezőgazdaság	62,9	50,4	56,1	44,2
Ipar	8,5	13,1	11,7	16,2
Szolgáltatás*	3,7	6,3	10,0	11,6
Házicselédesség	15,4	18,6	13,8	15,6

* Kereskedelem, közlekedés, közszolgálat és szabad foglalkozások együtt

⁹ A magyarországi helyzet nem számít különlegesnek. Goldin-nak a 19. század közepi és még korábbi philadelphiai eredményei szintén kimutatják az özvegyek és az önálló pozíció gyakori összetartozását. Ld. *Claudia Goldin: The Economic Status of Women in the Early Republic: Quantitative Evidence. Journal of Interdisciplinary History, vol. XVI. no. 3. (1986), 400.*

¹⁰ A férjes nők munkaerőn belüli gyakoribb jelenléte csupán a századfordulón jellemző, amikor 22,8%-uk dolgozott a házon kívülről, mint bér munkás vagy azon belül mint ún. segítő családtag. Ezt követően az arány lecsökken:

1910 – 11,9%
1920 – 14,5%
1930 – 10,0%

Az aktív nőknek a férjzetteken belüli részesedése 1910 és 1930 között az Angliában a századfordulón megfigyelt arálynak (13%) felelt meg, viszont magasabb volt annál amit ott 1911 és 1921 során regisztráltak. Egy friss becslés szerint „föltehetően nem több mint tíz közül egy feleség végzett a háztartáson kívül bér munkát végig a 19. században” Angliában. *Wally Secombe: Patriarchy Stabilized: The Construction of the Male Breadwinner Wage Norm in the Nineteenth-Century Britain. Social History, vol. 11. no. 1. (1986), 69. 12. jegyzet.*

A házas kereső nők kezdetben kizárólag a mezőgazdaságban koncentráálódtak, de a szektor idővel zsugorodó (női) munkaerő-foglalkoztatásával együtt itteni jelenlétük erősen megcsappant. A gazdaságilag aktív nőnépesség egészét, ill. a házas és nem házas nőket érintő iménti, szektorális átalakulások nyomán a két háború közti időszak derekán már minden harmadik házas kereső nő választotta az ipart vagy a szolgáltatást (a házicselés nélkül) és kevesebb mint a fele részük ragaszkodott továbbra is a mezőgazdasághoz. A történeteket a következőkben foglalhatjuk össze: *a paraszt háztartások feleségeik piacon értékesülő bér munkaerőjét a fiatal női családtagok, lányaik bér munkaerőjével póolták.*

*A házas és nem házas kereső nők megoszlása gazdasági szektoronként
(százalékban)*

Szektorok	1900		1910		1920		1930	
	H	N	H	N	H	N	H	N
Mezőgazdaság	82,7	46,5	73,0	38,1	69,3	52,3	46,6	41,2
Ipar	5,3	11,4	9,6	17,1	9,8	13,4	19,0	18,5
Szolgáltatás	2,8	3,9	6,6	6,4	10,2	10,7	17,8	11,3
Házicselés	1,8	32,0	3,5	33,3	3,8	19,9	5,4	24,2

H = Házas

N = Nem házas

A mezőgazdaság sajátos jellegét, tehát a kis- és középparaszti földbirtokok nagy számának a tartós fennmaradását tartva szem előtt, korántsem lehetünk benne biztosak, hogy a nem házas keresők számának növekedése egyértelműen csak a családi *bérgazdaság* térhódításával függhetett össze. A mezőgazdasági aktív nőnépesség belső megoszlására pillantva azt állapíthatjuk meg, hogy a családi gazdaságban alkalmazott segítő családtagok súlya (rendszerint háromötödét adták a női mezőgazdasági keresőknek) vajmi keveset módosult az évtizedek múlásával. A hajadon munkavállalók száma nem ebben az alkategóriában, hanem a házon-családon kívüli bér munkások között gyarapodott. Ugyanez vonatkozik az özvegyekre is (ld. az alábbi táblát).

Sajnos, a családi állapot szerinti bontásban 1930 előttről nincsenek adataink a segítő családtagokról. 1930-ban egyébként túlnyomó részük, 69,2%-uk állt hajadonokból, de arányuk korábban föltehetően kisebb lehetett.

A házasok és nem házasok aránya a mezőgazdasági női bér munkások között
(százalékban)*

Év	Házas	Nem házas
1900	45,0	34,9
1910	28,0	45,3
1930	15,5	63,2

* 1920-ból nincs adat

Összefoglalva: az egyedülálló, hajdon lányoknak döntő szerepe volt mind a családi gazdaság, mind a családi bér gazdaság munkaerőgazdálkodásában – legalábbis paraszti miliőben. Egyáltalán nem azt bizonyítják a fentiek, hogy a bérmunka gyakoribbá válása egyedül a paraszti családi bér gazdaság intézményét támasztotta alá, bizonyítékaink csupán arra vannak, hogy a nem házasok bérmunkát sokkal gyakrabban vállaltak, mint férjezett társaik. A mezőgazdasági munkaerőpiacot önmagában tekintve azt látjuk, hogy amíg (1930-ban) az itt foglalkoztatott hajdonok egyharmada volt a napszámos vagy gazdasági cseléd, addig férjezett társaiknak csupán egyötöde. És természetesen az özvegyek képviseltették magukat legnagyobb arányban a mezőgazdasági bérmunkások (segítő családtagok nélküli) tömegében, mezőgazdaságban lekötött hányaduk háromötöde tartozott az ő soraikhoz.

Ha a kérdést tágabb perspektívában vetjük föl, iménti tézisünk újból igazolást nyer. Megvizsgálván a férfi mezőgazdasági munkaerő (önálló nélküli) tömegének a belső megoszlását, a nőknél észlelttel homlokegyenest ellenkező kép tárul elénk. Ti. túlnyomó hányaduk, 60%-uk volt napszámos vagy gazdasági cseléd és csak a kisebb részük alkotta a segítő családtagok csoportját. Bár a férfiak százalékos részese dése a mezőgazdasági segédszemélyzetben 1930-at megelőzően még magasabb is volt, egy évtizeddel korábban ők tették ki annak 77,3%-át. Ez viszont arra enged következtetni, hogy kevésbé a lányok és sokkal inkább a fiúk (mert zömmel belőlük kerültek ki a mezőgazdasági bérmunkások) tekinthetők a családi bér gazdaság ügynökeinek. Bizonyítja ezt az alábbi tábla is, amely a férfiak nem szűnő mennyiségi túlsúlyát dokumentálja a mezőgazdasági munkapiacra.

*Férfiak részese dése a mezőgazdasági munkásságból**

1900	–	76,2
1910	–	82,8
1920	–	66,1
1930	–	82,8

* A segítő családtagok nélkül

A női mezőgazdasági munkaerő családi állapot szerinti összetételében bekövetkező változások nem hagyták érintetlenül e női népesség korösszetételét sem. 1900-ban alig több mint a negyedük, de 1930-ban már közel a harmaduk tartozott a 20 év alattiak kohorszához. A munkaerő fiatalodása közvetlenül tükrözte azt a folyamatot, melynek keretében a családok a feleségek helyett mindinkább a lányokat delegálták a bérmunka világába. A parasztság legfiatalabb női családtagjainak ezen fokozódó gazdasági aktivizálása, piaci mobilizálása, ill. a többi gazdasági ágban bekövetkező ellentétes folyamatok nyomán a mezőgazdaság vált idővel a fiatal nők egyedüli, vagy legalábbis elsőrendű elhelyezkedési területévé. A két háború között a 14 év alatti kereső női népesség közel háromnegyedét, a 15–19 éves aktív női kohorsz több mint a felét (1920-ban 60%-ot is meghaladó hányadát) a mezőgazdaság kötötte le.

Gondolatmenetünk szempontjából kulcsfontosságú annak megállapítása, hogy melyik volt az az életév, amikor a fiatal serdülő lányok kiváltak az otthonból és bérmunkássá vedlettek. A népszámlálási adatok csupán a 16 évesnél fiatalabb ill. öregebb munkavállalók számszerű megkülönböztetésére adnak módot, ami pontos kép alkotásához nem elegendő. Mindenesetre ebből az tűnik ki, hogy a hajdon mezőgazdasági bérmunkások legfőljebb 10–14%-a tartozott a 16 évesek vagy az ennél is fiatalabak kohorszához. Mégis azt a plauzibilis álláspontot kell elfogadni, hogy a mezőgazdasági és a házi-cselédi munkapiacra történő belépés gyakrabban következett be a 16. életév előtt, mint azt a statisztika sugallja. Ugyanakkor persze nem vitás, hogy ha valamilyen átlagéletkor kiszámítását tűznénk ki célul (amely ezen adatforrás alapján nem kísérhető meg), akkor 16 év fölötti értékhez jutnánk.

Egyébként a kérdést legintenzívebben feltáró angol kutatók is hasonló eredményekhez jutottak országukat illetően.¹¹ Ugyanebben a feltételezésben erősítenek meg a hazai néprajzi megfigyelések is.¹²

A hajadon lányok (és nőtlen fiúk) stratégiai szerepe a paraszti családi bérgazdaság megalapozásában és fenntartásában még inkább bizonyítható a házicseléd-munkapiac pótlólagos figyelembevételével. Hiszen: 1). a paraszti származású női bérmunkások egyharmada nem az agrármunkapiacra talált magának munkát. Zömük házicselédnek szegődött a városokban és főként Budapesten. 1930-ban (csupán ebből az egy évből vannak adataink) a parasztszármazású gazdaságilag aktív nők egyharmada dolgozott cselédként. 2). Közismert, hogy az 1940-es évekig mindvégig a női munkaerő jelentős része elsősorban a fiatal és hajadon munkavállalókból rekrutálódott, akik nagyobb hányada a falusi népeségből szakadt ki.¹³

Nincs itt tér és szükség a házicseléd-intézmény társadalmi funkciójának és jellegzetességeinek a részletező bemutatására. Kiterjedt kutatások hozták felszínre, hogy a cselédnek beszegődés vagy beszegődtetés mögött a racionális kalkulatív megfontolások együtt hatottak a nem racionális késztetésekkel. Tilly, Scott és Davidoff mutattak rá elsőként a cselédkedés szocializáló szerepére, azt domborítván ki, hogy az e foglalkozási körben átmenetileg megfordulók szinte felkészültek a feleség, az anya és a háztartásvezetés majdan esedékes szerepeire. E koncepció értelmében a cseléd-intézményben hagyományos értékorientációk konzerválódnak, nevezetesen: egyfajta családközpontú értékrend és viselkedési modell beidegzéséhez és indoktrinálásához teremt állandósult kereteket a (fél)proletár falusi lányok legszélesebb tömegei számára.¹⁴

A házicselédkedésnek a paraszti családi bérgazdaság fenntartásában bizonyítva nagyobb a szerepe, mint az egyéb alternatív női munkáknak – kivált érvényes ez a birtoktalan (vagy elégtelen mértékben birtokló) paraszti csoportokra és kevésbé áll a birtokosokra. A keveset vagy egyáltalán semmit sem birtokló paraszti rétegeket tekintve axiómaként fogadhatjuk el, hogy a 10–15 kat. holdnál kisebb birtokokon a megélhetést pusztán a családi üzem nem biztosította. Így azután a parasztszaládok arra kényszerültek, hogy bérmunkást, sőt bérmunkásokat bocsássanak ki magukból.¹⁵

Ami a lányokat mint „másodlagos munkásokat” illeti, választási alternatíváik szűkösen bizonyultak: vagy csatlakoztak a mezőgazdasági bérmunkássághoz, a napszámosok nagy tömegeihez vagy városi cselédnek szegődtek.¹⁶ Hogy melyik mellett döntöttek, azt számos helyi és általánosan ható

¹¹ Vö. *K.D.M. Snell: Annals of the Labouring Poor. Social Change and Agrarian England, 1660–1900.* Cambridge, 1985. 323–326. és az 5. számú jegyzettel a 323. oldalon, amely hivatkozik a kérdést tárgyaló legfontosabb tanulmányokra (R. Wall, M. Anderson, P. Laslett és A. Macfarlane eredményeire).

¹² Újabbban megjelent összefoglalása a témának, *Tátrai Zsuzsa: A nagylányok szerepe a családi munkaszervezetben.* Ethnographia, 1981. 1.sz. 79–83.

¹³ *Theresa McBride: The Domestic Revolution: The Modernisation of Household Service in England and France 1820–1920.* Croom Helm, London, 1976. 34–49; *Gyáni Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség.* Bp., 1983. 63–73.

¹⁴ *Leonore Davidoff: Mastered for Life: Servant and Wife in Victorian and Edwardian England.* Journal of Social History, vol. 7. no. 4. (1974); *Joan W. Scott – Louise A. Tilly: Women's Work and the Family in Nineteenth Century Europe.* Comparative Studies in Society and History, vol. 17. no. 1. (1975).

¹⁵ *Gunst Péter: A parasztság jövedelmi viszonyai az 1920–30-as években.* Századok, 1985. 3. sz. 698. és 700.

¹⁶ *Gyáni Gábor: i.m. 80, A főként az alacsonyabb származású nők előtt korlátozottan megnyíló elhelyezkedési lehetőségek körén belül volt igazán játéktere bármilyen családi stratégiának. Pontosabban, a családtagok munkaerejének elosztásáról határozó döntések eleve azokra az alternatívákra szűkültek, amelyek a munkapiacra már előzetesen adták voltak. Amint Shaffer helyesen utal rá: „Mert amiként egy fiatal lány foglalkozás-választását a számára adott szűk elhelyezkedési lehetőségek már eleve korlátozták. De választásában az is közrejátszott, hogy mennyire függött a család az ő*

erő határozta meg. A helybeli tényezők között megemlíthetjük a helyi (regionális) munkaerőpiac állapotát, különösen a mezőgazdasági kereseti lehetőségek hozzáférhetőségét, az agrár vándormunka szokását (pl. summásmunka), az elvándorlásra vonatkozó erkölcsi normák jellegét és az egyéb vándormunkák elterjedtségét. Egy azonban biztos: a mezőgazdasági proletár–félproletár szülőktől származó, zömében tehát mezőgazdasági napzárkos családba tartozó lányok a birtokos paraszti milióból kikerülőkkel szemben kétszer nagyobb eséllyel léphettek a városi cselédpályára. Ez aligha kíván további kommentárt. Máshol hosszan szóltam már arról, hogy azok a vidékek, ahol magas volt a női segítő családtagok százalékos súlya, kevesebb cselédet bocsátottak ki magukból.¹⁷ Ez kellően bizonyítja, hogy a családi gazdaság fenntartására (esetleg fejlesztésére is) irányuló paraszti törekvések úgyszólván összeférhetetlenek voltak a lányok cselédnek állításával.

Növekvő kereslet a gyári munkáslányok iránt

A mezőgazdasági népességben megfigyelt alapvető szerkezetváltás a házas és nem házas női munkavállalók tekintetében a problémát nem oldja meg maradéktalanul. Továbbra is előttünk a kérdés: mi idézte elő a feleségek látványos kiszorulását az aktív népességből? Nem téveszthetjük szem elől, hogy számbeli hanyatlásuk a mezőgazdaság (női) népességet foglalkoztató globális kapacitásökkenése mellett következett be. A hajadonok velük szembeni térnyeréséhez pedig az járult hozzá döntő mértékben, hogy *mind az iparban, mind a felfejlődő szolgáltatási szektorban idővel számottevően szélesedett a női foglalkoztatási lehetőség.*

Ami az ipart érinti, nagyobb nyomatéka a kereslet bővülésének (ami nem korlátozódik csupán a háborús évekre), s nem a házas, nem házas megoszlás eltolódásának volt. Az alábbi táblából kitűnik, hogy mind az önálló kategóriájában, mind a segédszemélyzet körében (az utóbbi egyöntetűen felöleli a szakmunkásokat, betanított munkásokat és segédmunkásokat) a hajadon/feleség eloszlás nagyjából változatlan és alig módosul a vizsgált időszakban.

*Házas és nem házas arány az iparban** (százalékban)

Év	Önálló		Segédszemélyzet	
	H	N	H	N
1900	22,9	40,0	22,5	70,0
1910	21,5	40,7	15,7	77,2
1930	25,0	36,8	19,3	70,9

H=Házas

N=Nem házas

* 1920-ból nincs adat

keresetétől, mint pótlólagos jövedelemforrástól és mindez annak arányában jelentkezett ahogyan az illetőt erre szocializálták. Ti. a szocializáció értékékként gyökereztetette meg a családi szükség ilyen kielégítésének az illetőre háramló kötelezettségét, az annak való megfelelést.” *John W. Shaffer: Family, Class and Young Women: Occupational Expectations in Nineteenth-Century Paris.* In: *R. Wheaton – T. K. Hareven: (eds.): Family and Sexuality in French History.* Philadelphia, 1980. 186.

¹⁷ *Gyáni Gábor:* i.m. 82.

Milyen tanulságok adódnak a bemutatott adatokból? Elsőként azt kell kihangsúlyozni, hogy az ipar bővülő női munkaerőkereslete zömmel a hajadonokat mobilizálta, mennyiségi súlyuk – ennek megfelelően – nagyjából 1920-ig folyamatosan növekszik. Másodsorban azt, hogy ezzel ellentétben a házas nők munkája iránti kereslet mindinkább beszűkül. Nehéz a kérdést eldönteni, hogy az utóbbiban a növekvő ipari munkaerőkereslet, vagy az ettől relatíve elmaradó, esetleg abszolúte is lecsökkenő házas munkaerőkinálat jelét kell-e látnunk. Újabbán egyes történészek azzal a magyarázattal álltak elő, hogy az ilyen és hasonló folyamatok a munkaerőkinálatot szabályozó családi stratégiák hatásával és csak alárendelten a keresleti tényezők valamiféle, önmozgásával hozhatók közvetlen összefüggésbe. Azt állítják, hogy a feleségek munkapiácról történő kivonása, amely esetenként a lányok eltűnésével is párosulhat, annak következménye, hogy sikeresen előrehalad a „férfi kenyérkeresői bér” eszméjének az elfogadtatása a munkáltatókkal, amely kezdi felváltani a „családi bér” fogalmát és valóságát. Az utóbbi azt az esetet jelöli, amikor a család bérmunkából származó jövedelmét több családtag külön keresete együtt biztosítja, míg az ennek helyébe lépő gyakorlat a férfi háztartásfő kötelességévé teszi a család eltartását. A proletár családon belül így megerősödő patriarchalizmus, a „respektabilitás” ezúton megteremtett, megteremteni vélt látszata az a közvetlen motívum, amely elodázhatatlanná teszi a feleségek inaktíválását. Hiszen a polgári respektabilitás eszménye nem fér össze a házon – családon kívül bérért tevékenykedő nő alakjával. A nőnek a tranzaktív piaci viszonyok világából történő kizárása, amely a viktoriánus családmodell talán legmarkánsabb vonása is egyúttal,¹⁸ más vonatkozásban a házas termékenység visszafogásával, az életviszonyok javulásával és a fogyasztás előtérbe kerülésével jár. E családok kétségkívül útban vannak a Scott és Tilly által „családi fogyasztói gazdaságnak” nevezett állapot felé.¹⁹

Felfedezhetők-e hasonló folyamatok a vizsgált évtizedekben a hazai ipari (proletár) családoknál, látjuk-e nyomát a respektabilitásra törekvésnek piaci döntéseikben? A statisztikai eszközökkel adható választ megnehezíti, hogy a munkaerőmozgás- és eloszlás számszerű összefüggései, szerkezeti tényei közvetlenül nem értelmezhetők mint e folyamat indikátorai. Mindenesetre feltűnő, hogy az ipari proletárcsaládok lányai és asszonyai mennyire nem kizárólagos bázisát képezik az ipari nőmunkásságnak. S nem kifejezetten azért, mert munkaerőkinálatuk volumene kisebb, mint a tényleges munkaerőkereslet; a döntő ok az, hogy a proletár, helyesebben ipari munkás családok női munkaerőkinálata csak részben jelenik meg az ipari munkapiacra, részben viszont más gazdasági ágak munkaerőpiacát látja el potenciális munkavállalókkal. Nézzünk néhány adatot. Az ipari nőmunkásság (118 261) fele (51,4%-a) áll 1930-ban ipari (és bányász) foglalkozású családok (apák) leszármazottaiból, s mindössze egyharmaduk mögött találunk ipari munkás apát. A nemzedékek közötti ipari munkás folytonosság, legalábbis a nők tekintetében, igazán nem mondható tehát gyakorinak. Mindenekelőtt azért, mert az ipari munkás családokból kikerülő kereső nők (91 324) kereken fele nem az iparban helyezkedett el, hanem inkább a szolgáltatásban, s főleg mint cseléd (!). Az utóbbi elsősorban a falusi kisipari milióból kilépők előtt volt nyitva.²⁰ Tekintve, hogy az ipari nőmunkásság intergenerációs mobilitási hátterének az adatolása – makroszinten – más időpontokból nem megoldható, lehetetlen nyomon követni, hogy mi is történt az idő folyamatában az ipari proletár (félproletár) családokban. Sajnos, nem vagyunk abban a helyzetben, hogy tisztázzuk: milyen súlya lehetett a családi döntéseknek a nők munkapiaci részvételében. Éppen ezért föl sem vehető – a bizonyítás ezt követő kísérletében – az a kérdés, hogy hogyan reagáltak a családok az első világháborús évek és a '20-as évek (a textilipari boom időszaka) robbanásszerűen bővülő – táguló női munkaerőkeresletére. További kutatást igényel annak meg-

¹⁸ Vö. *Uő.*: Hatalom kicsiben és nagyban (A patriarchalizmus történeti változatai). Világosság, 1983. 7. sz.

¹⁹ Ld. *Wally Seccombe*: i.m.; *David Levine*: Industrialization and the Proletarian Family in England. Past and Present, no. 107. (1985)

²⁰ *Gyáni Gábor*: Család, háztartás és a városi cselédség, 65.

világítása, hogy mi az oka a hajadonok visszaszorulásának az ipar szélesedő és bővülő munkaerőpiacáról, valamint hogy milyen tényezők tették vonzóbbá e női családtagok iparon kívüli, főként a szolgáltatásban történő elhelyezkedését. Úgy gondolom, hogy az említett egymást keresztező tendenciák a munkásosztály különböző csoportjait jellemezték, de persze még nem egészen világos, hogy e jelenségek közül melyiket hordozta a munkásság egyik vagy másik összetevője. Mindamellett vannak arra utaló jelek, igaz nem a munkaerő családi allokálása területéről, hogy nálunk is létezik az 1910-es évektől egy olyan folyamat, melyről angol vonatkozásban szokás újabban beszélni. Ezt látszik igazolni vagy legalábbis sejtetni az a bizonyítható tény, hogy ezekben az évtizedekben drasztikusan leesik az ipari munkáscsaládok házas termékenysége és lepad a családok átlagos gyerekszámra. Ami egyfajta „respektabilitás”-ra való irányvétel kísérő tünete is lehet, de mindenképp az az eredménye, hogy a proletár (de kifejezetten csak az ipari) családok nagysága és felépítése kezd hasonlóná válni a polgári középrétegekéhez.^{2 1}

Nők mint értelmiségiek: cölibátus versus „otthoni feminizmus”

A terciér szektor általában vett női munkaerő-keresletén túl az is kiemelendő, hogy a nagyobb kereslet a hajadonok elhelyezkedési perspektíváit javította. Ténylegesen nemcsak a házások, hanem az özvegyek is kevésbé részesedtek e bővülő, újonnan megnyíló részmunkapiac áldásaiból. Az általános trend csupán 1920-ban török meg, midőn a hajadonok előretörését a férjezetek arányának a megemelkedése ellensúlyozta. S ez a '20-as években végig így is marad, ami magyarázza a hajadonoknak a női munkaerő egészén belüli ekkori mennyiségi stagnálását.

A szolgáltató szektor növekvő munkaerő-kereslete a nők vonatkozásában közvetlenül adódott a különféle női irodai munkahelyek gyarapodásából és bizonyos értelmiségi foglalkozásoknak a nők előtt történő megnyílásából. A női iskoláztatás fokozatos javulása, a nők egyetemi (bár nem minden fakultásra kiterjedő) képzésének az elvi biztosítása az 1890-es évek derekától egyaránt szolid alapokat teremtett és szubjektív aspirációkat támasztott a kvalifikáltabb női foglalkoztatás kiterjesztéséhez. A fejlődés ebben a tekintetben kétségkívül impozánsnak is nevezhető, bizonyosság rá, hogy a tisztviselői és értelmiségi foglalkozásokban a századelőn még kevesebb mint 2%-kal jelenlévő női munkaerő 1930-ig arányát 7%-ra tornászta fel.

A nők irodákban és fehér galléros pozíciókban való megjelenése úgyszintén a hajadonok munkaerő expanzióját támogatta: e foglalkozási csoportokban 1920-ban arányuk háromötöd, egy évtized múltán is kétharmad. E folyamatok kísérője volt tehát egy sajátos *női cölibátus* térfoglalása, hiszen a legnépesebb női értelmiségi hivatásokban a legnagyobb a valószínűsége a férjhezmenetel végképpeni elmaradásának. Illusztrációképpen idézhetjük a tanítónők példáját, akik mindenkori túlnyomó többsége állt hajadonokból: a századfordulón arányuk 70%, de három évtizeddel később is még mindig 54,5%. Miközben e foglalkozási csoportban idővel az idősebb korosztályok irányába történik elmozdulás.

*A tanítónők korösszetétele**
(százalékban)

Év	–20	20–39	40–59
1900	11,9	72,7	14,6
1910	3,8	79,2	16,2
1930	1,3	63,4	34,4

* 1920-ból nincs adat

Miként egy igen alapos, részletes 1928-ból származó értelmiségi statisztikai adatfölvételből tudjuk, a '20-as évek vége felé a censusokban igen nagyvonalúan megadott 20–39 év közötti kohorsz *belül* a 30 évesek javára billent át a mérleg nyelve.²² Nem tagadható viszont, hogy a tanítónők között észlelt korosodási folyamat azzal is egybekapcsolódott, hogy mind többen léptek közülük házasságra: a századfordulón a férjezett tanítónők a rétegben csupán 24,2%-ot alkottak, 1930-ban már 36%-ot (!). Ami fontos jelzése annak, hogy a tanítónői pálya – társadalmi értelemben – fokozatos átalakuláson esik ekkor keresztül: korábban e női keresőpálya úgyszólván egyet jelentett a cölibátus sorsának kényszerű vállalásával (a jelenséget mesterien és hatásosan ábrázolja Bródy 1908-ban írt drámája, a Tanítónő). Az idő múlásával a tanítónői hivatás mindinkább lazult és kezdett olyanná válni, mint amely jól összeegyeztethető a feleség státusával is. Így, az egyik legmarkánsabb női értelmiségi keresőpályán kezdett megvalósulni az értelmiségi kereső hivatásnak a családi női szerepekkel történő egyeztetése és összebékítése. Persze a folyamat ekkor még igencsak az elején tart, hiszen a kettő összehangolása ma is akut problémák forrása. Pusztán odavetve jegyzem meg, hogy hasonló folyamatokra figyelt föl Louise Tilly is bizonyos francia városok kapcsán a tanítónői társadalom vizsgálata közben.²³

A tanítónőkkel szöges ellentétben, a többi kvalifikált (jóllehet kevésbé népes) értelmiségi munkakör, ha magához vonzotta egyáltalán a nőket, semmiképp sem tudta tartósan megkötni őket, akár még valamiféle cölibátus árán sem (mint a tanítónőket). Eklatáns példa rá az orvosnők esete. Amiként máshol már bemutattam, a szóban forgó értelmiségi foglalkozás szorosan hozzárendelődött (*a nőknél*) a házasság előtti életciklushoz; mi több, a két háború között a házasságon *belüli* egyéni emancipáció fontos eszközeként hasznosították a legtöbben. Az ambiciózus egyéni életstratégia iménti formája, melyet gyakran neveznek „otthoni feminizmusnak” is,²⁴ rendszerint eljuttatta az érintetteket a vágyott (és remélt) társadalmi pozícióhoz egy illő és előnyös házasság révén (ahol a férj lehetőleg értelmiségi vagy hasonló foglalkozású kellett legyen); emellett vagy ezen belül arra is alkalmat teremtett, hogy a nő a családon belül egalitárius helyzetet alakítson ki és tartósítsa szemben.²⁵

* * *

A női munka és annak a család- és háztartásformációkkal összefüggő változó struktúráit a társadalom és a gazdaság legkülönbözőbb területén nyomon követve az volt elsődleges céлом, hogy bemutassam a nők gazdasági mobilizálódásának, valamint a családon belüli, azon kívüli életútjának a mozgatórugóit, az érintett folyamatok mechanizmusát. Tanulmányunk, pusztán a népszámlálási makroadatok maradéktalan kiaknázását szorgalmazva, nem tart többre igényt a téma ígéretes fölvetésénél. A jövőben olyan kutatások lennének kívánatosak, amelyek mikroszinten és pl. az esettanulmányok megközelítési módjait hasznosítva árnyaltabban állítanák elénk a családi stratégiák típusait, konkrét státuscsoportokhoz kötve és kronologikusan meggyőzően mutatnának rá a munkaerőpiac meghatározásában játszott szerepükre. Azzal a reménnyel zárom írásom, hogy az már a téma fölvezetésével is érdeklődést kelthet másokban a családi stratégiák történeti problémaköre iránt.

²¹ Vö. *Uő.*: Munkáscsalád – kicsi vagy nagy? Előadás a Gazdaság, társadalom, politika a két világháború között címmel az MTA Történettudományi Intézetben 1986-ban rendezett Fiala kutatók konferenciáján.

²² M.St.K. Új sor. 79. köt. (1928), 25–26.

²³ *Louise A. Tilly*: Women, Family Strategies and Industrialization in France, 1880–1914. In: *Female Labour*, Bp., 1982. 32–40.

²⁴ D.S. Smith használta elsőként az „otthoni feminizmus” kifejezést ezzel juttatva kifejezésre a házas termékenység visszaesése és a nőknek a családon belüli fokozódó autonómiája között konstataálható szoros összefüggést. *Daniel Scott Smith*: Family Limitation, Sexual Control, and Domestic Feminism in Victorian America. In: *M.S. Hartman – L. Banner* (eds.): *Clio's Consciousness Raised* (New Perspectives on the History of Women). N.Y. Harper Torchbooks, 1974. 131.

²⁵ *Gyáni Gábor*: A bábától az orvosnőig. História, 1984. 1. sz.